

Питання української медієвістики

А. В. БЛАНУЦА (Київ)

СОЦІАЛЬНО-СТАНОВА ЗУМОВАНІСТЬ ШЛЯХЕТСЬКИХ НАЇЗДІВ НА ВОЛИНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVI ст.

Актові книги Волинського воєводства другої половини XVI ст. містять велику кількість документів, які рясніють скаргами про шляхетські наїзди. Водночас ці джерела здебільшого все ще залишаються поза увагою вітчизняних дослідників-медієвістів. Проблематика шляхетських наїздів загалом розглядалася у вітчизняній історіографії побіжно. Із спеціальних праць, присвячених цій темі, можна назвати статтю О. Мальченка, у якій автор зосередився головню на військовому аспекті¹. Тим часом вивчення специфіки соціальних конфліктів, до яких належали і шляхетські наїзди, дає можливість побачити нові грані у дослідженні соціально-станової природи та ментальної налаштованості ранньомодерного суспільства.

Починаючи з першої половини XVI ст., процес формування та розподілу шляхетської земельної власності призвів до зростання приватного світського за рахунок скорочення державного. У другій половині XVI ст. відбувався перерозподіл земель всередині корпорації шляхетських землевласників, причому цей процес законодавчо регулювався Литовськими Статутами. Серед найпоширеніших способів набуття землеволодіння були продажі та купівлі, застави, дарування, рідше — обміни та оренди. Значних масштабів дістав такий спосіб, як “вибиття із держання” шляхом збройного наїзду.

Загалом у літературі немає чіткої дефініції шляхетського наїзду. Спираючись на свідчення численних документів, спробуємо дати таке визначення цього поняття: організований представниками панівного соціального стану збройний напад у межах найближчої округи на шляхетське, князівське або монастирське поселення чи володіння з метою пограбування, помсти, а також заволодіння землею, підданими, силового розв'язання майнових суперечок (нерідко між родичами), підризу економічних позицій конкурентів. У Литовському Статуті 1566 р. збройний наїзд фігурує як “кгвалть”, “кгвалтовный наезд”, “кгвалть посполитый соседский”. Він відрізнявся у правовому відношенні від звичайного розбою (покарання за останній було набагато суворішим, ніж за наїзд).

Документи про збройні наїзди становлять понад третину загальної кількості актів про маєтки. Про це можна судити з опису актових книг Кременецького земського суду² (див. таблицю). За другу половину XVI ст. збереглося 11 актових книг, що містять інформацію за 14 років. У силу об'єктивних причин на такій джерельній основі можна зробити лише гіпотетичні висновки.

**Документи про шляхетські наїзди на маєтки у Кременецькому повіті Волинського воєводства у другій половині XVI ст.
(за матеріалами опису актових книг Кременецького земського суду)**

№ актової книги	Рік	Загальна кількість справ	Кількість справ про наїзди (%)
1	1568	42	9 (21,4)
2	1569	30	4 (13,3)
3	1570	72	17 (23,6)
4	1571	67	7 (10,7)
5	1577	23	1 (4,3)
6	1578	81	19 (23,4)
7	1579	103	13 (12,6)
8	1592	177	27 (15,2)
8	1593	269	45 (16,7)
9	1594	123	21 (17,1)
9	1595	152	32 (21)
9	1596	295	40 (13,5)
10	1597	102	21 (20,6)
11	1598	159	26 (16,3)
1—11	1568—1598	1695	282 (16,6)

Слід зауважити, що справи кримінального характеру (маєткові наїзди належать саме до них), як правило, фіксувалися в актових книгах гродського суду. У книги земського суду подібні справи вносилися епізодично. Вони потрапили до земських книг за неможливості їх внесення до гродських через різні причини. Попри це, майже п'ята частина актів, внесених до актових книг Кременецького земського суду, містить інформацію про шляхетські наїзди. Характерно, що сплески активності нападів простежуються наприкінці кожного десятиріччя століття: відповідно у 1568, 1578, 1597 рр. Натомість майже не відбувається падіння активності (за винятком 1577 р., коли зафіксовано лише один випадок збройного нападу). Загалом, за даними таблиці (зважаючи на процентне співвідношення актів про наїзди до загальної кількості документів актової книги), можна припустити, що протягом досліджуваного періоду динаміка шляхетських наїздів мала поступальний характер.

Збройні наїзди здійснювалися шляхтичами, звичайно, для поліпшення неправовими методами свого матеріального становища — власне заради наживи, а також із метою зведення рахунків зі своїми конкурентами чи ворогами. В більшості скарг на вчинені наїзди детально описувалися усі завдані збитки. Достовірність цих даних залишається нез'ясованою. Позивач міг і перебільшити завдану йому шкоду. Тому у судовому порядку до потерпілого направлявся возний (до кінця 70-х рр. XVI ст. часто цю функцію виконував і виж³), який документально фіксував усі шкоди та збитки. Приміром, із донесення возного від 5 вересня 1568 р. про огляд наслідків наїзду слуг пана Івана Патрикія-Курозвонського на маєток Русивль кн. Богуша Корецького дізнаємося, що “подданые его курозвонские мощно квалтом покосили и супокійно держаня от князя его милости п[а]на моего тые сеножати отняли оследня теж и видел есм у подданого князя его млсти русивлского Ивана нижей локтя у правое руки рану рубаную, а левая рука перебита”⁴. Із цього сюжету видно, що напад був спрямований на вирішення господарчих проблем за рахунок свого сусіда (викіс сіножа-тей), причому кривдники покалічили селян, які стали їм на перешкоді.

Звернемо увагу на одну принципово важливу обставину, пов'язану із шляхетськими наїздами. Йдеться про те, що їхнім результатом могло бути

не лише захоплення земель, а й заснування на них нового села чи маєтку. Саме такі наслідки мав наїзд, вчинений шляхтичами Матвієм Ярмолинським та Андрієм Чолганським. Вони у червні 1579 р. захопили частину земель у Жемелинському маєтку шляхтича Федора Сенюти-Ляховецького і заснували село Березинець⁵. Наголосимо, що засвідчена у такий спосіб соціальна та економічна практика шляхетських наїздів є вельми симптоматичною. Вона сигналізувала про те, що у період, який розглядається, шляхетський наїзд набував реального значення надправового регулятора перерозподілу шляхетської земельної власності. Причому в даному випадку самовстановлене право сильного виступало достатньо вагомим аргументом принаймні для місцевої шляхетської корпорації. Адже йшлося не про тривіальний наїзд-грабунок, по завершенні якого його призвідці зникали із захопленим добром, а, по суті, засвідчення ними чуття “респектабельного” нового власника, який статечно порядкує своїм добром і впевнений не лише у власній правоті, а й незворотності економічних наслідків розбійної авантюри. Словом, це означало таке набуття шляхтичем-наїзником власності, яке за реальними економічними, правовими і політичними наслідками кореспондувалося із юридично коректно оформленими поземельними угодами. Це був зухвалий виклик шляхетському суспільству з його любов’ю до публічних закликів шанувати право. Схоже, що реакція шляхетського загалу на даний виклик була млявою, принаймні на повітовому рівні.

Більшість шляхтичів-наїзників задовольнялися захопленням худоби та реманенту. Окремі акти містять скарги про викрадення коней⁶. Звичайним явищем стало захоплення збіжжя, вивіз з поля сіна, вирубка лісу (іноді вирубувалися досить значні площі, а потім деревина використовувалася у промислових цілях або вивозилася на продаж), пограбування майна, городини або саду.

Якщо награбоване не вміщувалося на возах, нерідко злочинці підпалювали сіно, толочили городину, тобто спеціально задля помсти або на догоду своїм темним інстинктам намагалися завдати якнайбільшої шкоди. Показовою щодо цього є скарга дружини луцького мостовничого Івана Борзобагатого-Красенського Анни та її сестри Марії на володимирського підкоморія кн. Олександра Семашка від 9 липня 1566 р. Із цього документа випливає, що близько 400 озброєних слуг та урядників князя вчинили наїзд на поля скаржниць біля села Рикані. Причому частину хліба вони викосили та вивезли, а решту знищили “на корню”⁷. Прикладом того, як діяли наїзники, котрі керувалися не лише почуттям помсти, а й мали на меті економічно послабити конкурента, може бути справа про наїзд, ініційований берестейським воєводичем Фрідріхом Тишкевичем. 1587 р. він з озброєним загоном слуг та селян чисельністю понад 600 осіб напав на володіння берестейського воєводи Гаврила Горностая. Наїзд було здійснено перед початком жнив. Наслідком його стало витолочення запряженими у вози кіньми усього незібраного урожаю жита, пшениці, ячменю, вівса, проса, гречки, гороху, ярини, маку і конопель⁸. Як можна перекоонатися, у даному випадку мотив матеріального збагачення у діях наїзників не простежується, зате виразним є прагнення якнайдошкульніше вдарити по економічних інтересах Г. Горностая.

Окрім нападів з метою пограбування або нищення сільськогосподарської продукції, вістря збройних наїздів нерідко спрямовувалося і на промисли (поташні буди, броварні, пасіки, гутні тощо). Як правило, у схожих випадках наїзники забирали готову продукцію або нищили обладнання. Щоб дезорганізувати роботу конкурентів, вони забирали гроші, які знахо-

дили на промислових об'єктах. А це були кошти, що призначалися для оплати праці робітників, закупівлі сировини, наприклад хмелю, та збіжжя⁹. Тактика наїздів включала і напади на транспорт з продукцією промислів на шляхах, річкових сплавах, при переїзді через митні кордони тощо.

Досить часто об'єктом для нападу були млини. Оскільки вони давали великі прибутки, то шляхтичі прагнули мати їх у своїх маєтках. Більш заможні та підприємливі з них володіли кількома млинами. Ті ж шляхтичі, які промишляли наїздами, нерідко спокушалися таким ласим для них шматком. Про це свідчить низка позовів до суду постраждалих власників, що втратили таке значне джерело прибутків¹⁰. Якщо ж не вдавалося прибрати млин конкурента до своїх рук, то робилося все можливе для припинення його роботи (найпростіший спосіб — затоплення¹¹). Наїзники виявляли специфічний інтерес до бортних дерев та ставків, що також приносили власникові чималі прибутки.

Під час наїздів шляхтичі привласнювали не лише матеріальні цінності. Нерідко вони захоплювали і людей. Шляхетське господарство трималося на підданих. А через перманентні ворожі напади робочі руки були чи не на вагу золота. Тому судові свідчення про вбивство під час наїздів підданих або взяття їх у полон (“а самих деи лудей многих одних побито, а других поймано и увезено всих петнадцат ч[e]л[ове]ков”) ¹² досить часто фіксувалися в актових книгах.

Розширюючи свої володіння і не маючи достатньо своїх людей, шляхтичі часто вдавалися до осадження на нових землях підданих свого сусіда. Приміром, у липні 1600 р. урядник Вацлава Малинського Вербятя з озброєним загоном бояр, слуг, циган і селян переселив уночі із села Волиці в маєток В. Малинського Івачкове дев'ять селянських родин¹³. Часом викрадення селян призводило до справжніх міжусобних воєн між шляхтичачими-сусідами, коли у відповідь на напад шляхтич відповідав тим самим.

Найпростішим способом заволодіння маєтком чи селом було викрадення під час збройного наїзду документів, що підтверджували право на володіння ними (привілеї, дарчі, купчі, заставні угоди та ін.)¹⁴ або знищення чи порушення межових знаків¹⁵. Не маючи документальних юридичних доказів, шляхтичу було дуже складно довести своє право на володіння маєтками, захопленими у нього іншим шляхтичем. А якщо супротивник мав вищий соціальний статус, тісно контактував із повітовою адміністрацією, мав впливового патрона або відзначався ініціативністю та фінансовими можливостями, то у скривдженого шляхтича шанси на повернення своєї власності були дуже примарними.

Потрібно зазначити, що збройні напади і пограбування супроводжувалися побиттям селян, підданих, а то й самих шляхтичів, якщо останні не встигли втекти до найближчого лісу чи якоїсь схованки. Траплялися і випадки вбивства. Наприклад, у донесенні возного Кременецького повіту Семена Андрузького від 8 жовтня 1570 р. про огляд земель київського воєводи кн. Костянтина Острозького, які захопив кн. Стефан Збараський, міститься інформація про вбивство багатьох підданих воєводи¹⁶. А зі скарги шляхтича Григорія Сокура від 15 жовтня 1568 р. дізнаємося, що внаслідок нападу урядника кн. Богуша Корецького на село Плоске був убитий його брат Іван Соکور¹⁷.

Наїзди, пограбування не залишалися безкарними. Кривдника можна було притягнути до відповідальності у судовому порядку. Наскільки дієвою та ефективною була правова і судова система Речі Посполитої відносно протидії шляхетським наїздам, можна судити із чинного законодавства та судової практики. У Литовському Статуті 1566 р. окремий, одинад-

цятий розділ (“О квалтехъ и о головщызнахъ шляхецкихъ”) присвячено проблемі шляхетських наїздів та розбоїв. Вже у першому артикулі визначено покарання за умисний наїзд на будинок або маєток. Так, за вбивство або тяжке поранення виносився вирок — смертна кара (“горло тратить”), а у разі, якщо нікого не поранено чи не вбито, то наїзник повинен сплатити штраф “12 рублей грошей” та компенсувати збитки потерпілому. Вдвічі більшою (“24 рублей грошей”) була сума штрафу за наїзд на монастирське володіння (Розділ 11, артикул 3). Натомість, за розбій призначалася виключно смертна кара (Розділ 11, артикул 23), яка присуджувалася навіть тому, хто переховував розбійника у своєму домі (Розділ 11, артикул 5). Окремим артикулом визначалося покарання за сусідський наїзд. Так, у 22 артикулі застерігалось: “установимъ за каждый квалтъ посполитый соседский, врьдовне переведений, маеть быти сказанъ стороне обжалованой дванадцать рублей грошей”. Як бачимо, покарання за збройний наїзд (у випадку якщо не було вбито шляхтича) визначалося символічним грошовим штрафом. Для порівняння наведемо показовий приклад: у Литовському Статуті 1566 р. (Розділ 13, артикул 10) ціна кречета червоного дорівнювала 12, сокола — 6, яструба — 3 рублям грошів, тобто компенсація за наїзд прирівнювалася до вартості одного-трьох мисливських птахів.

Подібна недосконала законодавча система існувала і в тогочасній Московській державі, коли за наїзди бояр, під час яких вони та їх слуги б'ють, грабують, гвалтують жінок, калічать князівських суддів, також призначався символічний грошовий штраф¹⁸. Малоефективною була і діяльність повітових судів, пов'язана з вирішенням справ про шляхетські наїзди. Заможні князі та шляхтичі не мали великого бажання шанувати своєю присутністю судових урядників та вислуховувати всі тонкощі ведення справи. Вони з числа своїх служебників (здебільшого дрібних шляхтичів¹⁹) призначали довірену особу, яка і представляла патрона у суді. Типовим явищем було затягування ведення справи через неявку до суду представників позиваючої чи обвинувачуваної сторони. Щоб, наприклад, змусити прийти до суду шляхтича Балцера Гневоша у справі від 14 жовтня 1566 р. про спустошення ним пасіки братів Жоравницьких у Теслугові та захоплення зброї і худоби, возному довелося п'ять разів оббивати пороги обвинувачуваного із судовими позовами²⁰. Тому судові урядники вдавалися до практики винесення заочних вироків без присутності представників однієї із сторін. Однак це не приносило помітного результату, як і штрафи, що призначалися за неявку на судовий процес. Штрафи часто сплачувались із великою затримкою або зовсім ігнорувались.

У разі ж доведення вини наїзника суд визначав суму грошового штрафу, яка повинна була сплачуватися потерпілому. Приміром, Василь Борзобогатий-Красенський, син луцького і острозького єпископа, разом зі спільниками вчинив збройний наїзд на володіння луцького, брацлавського і вінницького старости кн. Б. Корецького, пограбувавши у підданих князя жито, пшеницю, худобу. Суд виніс вердикт 15 жовтня 1571 р., яким зобов'язував Борзобогатого-Красенського, батька наїзника, сплатити потерпілому грошовий штраф у розмірі 3309 кіп грошей литовських²¹. Набагато більша сума штрафу (47407 кіп грошей, 48 пенязів) була присуджена тому ж кн. Корецькому у справі від 2 серпня 1568 р. про неодноразовий наїзд серадського воєводи Альбрехта Ласького на 20 сіл та вбивство кількох селян потерпілого²². Однак це не означає, що такі великі грошові штрафи були сплачені потерпілому. Дуже часто правда була на боці сильнішого. Можливим способом вирішення конфлікту могло бути і укладення так званого “полюбовного соглашения” між ворогуючими сторонами.

У такому разі шляхтичі самі визначали більш прийнятні умови погашення конфлікту, а судовий вирок автоматично скасовувався.

Актові матеріали дають змогу визначити соціально-станове коло учасників наїздів. Шляхетські збройні наїзди здійснювалися в основному в межах територіальної одиниці — повіту, рідше об'єктом нападу ставав маєток сусіднього повіту. Всі члени територіальної спільноти знали один одного, були пов'язані родинними, службовими, клієнтарно-патрональними зв'язками. Очевидно, що потенційний наїзник володів інформацією про свою майбутню жертву.

Шляхтичі, що не могли самостійно чинити опір наїзникам, шукали підтримки у своїх патронів, які в свою чергу зобов'язувалися захищати клієнтів. У тогочасній Західній Європі і Московській державі, зокрема, широко практикувалось укладення приватних союзів захисту від свавільних нападів бояр. Дуже часто дрібна шляхта віддавала себе і свої володіння під заставу більш сильній і впливовій шляхті²³. Схожі процеси мали місце і на українських землях Великого князівства Литовського та Речі Посполитої. Втім, патрони нерідко не могли вчасно подати допомогу своєму клієнту. Подібне трапилося, приміром, із волинським шляхтичем Федором Сенютою-Ляховецьким, на володіння якого кілька разів підряд вчинялися наїзди. Це засвідчують вже згадані нами два окремі позови Ф. Сенюти-Ляховецького до суду від 16 червня 1579 р. із скаргами на своїх сусідів Матвія Ярмолинського та Андрія Чолганського за захоплення земель у Жемелинському маєтку. Надалі обидва наїзники вирішили об'єднати свої зусилля для подальших спільних нападів на інші маєтки Ф. Сенюти-Ляховецького. До спільників приєднався і брат Чолганського — Роман. Ця трійця здійснила вдалий для них наїзд на маєтки Гулівці, Семенівку, Бісівку і Турівку²⁴. Та цим нападом вони не вдовольнилися. Із скарги шляхтянки Ягнежки Клодницької від 17 червня 1579 р. дізнаємося, що М. Ярмолинський, А. Чолганський та Р. Чолганський захопили частини маєтків у селах Кошелівці, Данилівці, Березинцях, Гулівцях, Бісівці, Турівці та Семенівці²⁵. А вже у 1593 р. вони відібрали у Ф. Сенюти-Ляховецького іншу частину Кошелівського маєтку²⁶. На жаль, не маємо інформації про те, чи відповідав Ф. Сенюта-Ляховецький збройними наїздами на напади своїх кривдників. Тим часом з огляду на усталені стереотипи шляхетської свідомості, помста за збройний напад була чи не головним обов'язком потерпілого. Серед іншого, про це свідчить запис в актовій книзі Кременецького земського суду від 9 жовтня 1570 р. про взаємні наїзди на маєтки шляхтичів Сави Яловицького та кн. Олександра Вишневецького²⁷.

Із матеріалів актових книг дізнаємося, що конфлікти між шляхетськими родинами могли тривати роками, втягуючи в колотнечу усіх їхніх слуг та підданих. Характерно, що у більшості випадків саме слуги і урядники були ініціаторами сутичок, які переростали у справжні локальні війни. Подібний конфлікт спалахнув між кн. Богушем Корецьким і Альбрехтом Лаським. Лише у 1565 р. слуги Ласького вчинили 7 наїздів на володіння Корецького²⁸. Не краща ситуація склалася у взаєминах братів князів Кирика і Мисі Ружицьких з кн. Станіславом Радзивілом. У 1587 р. вони здійснили 4 “гвалтовні наскоки” на служебників кн. Радзивілла братів Комарових, вбивши при цьому багато підданих та одного з братів, Олександра²⁹.

Розв'язання конфлікту шляхом збройного нападу практикувалося не лише між шляхтичами-сусідами, а й шляхтичами-родичами. Показовими у цьому відношенні є взаємні наїзди між братами. Найчастіше такі напади здійснювалися у випадках непорозуміння під час розподілу спад-

кових маєтків³⁰. Взагалі наїзди між братами були непоодиноким явищем. Іноді вони становили третину від загальної кількості наїздів за один рік. Приміром, 1570 р. у Кременецькому повіті п'ять наїздів із сімнадцяти відбулися між братами³¹. Як бачимо, для багатьох наїзників не було великої різниці, на кого спрямовувати свою агресію — сусіда чи рідного брата. Земля для них, очевидно, мала більшу вагу та ціну, ніж родинні сентименти.

Нерідко від наїздів потерпали церковні та монастирські господарства³². Траплялося, що через такі наїзди священники змушені були шукати собі іншу парафію. Наприклад, 5 жовтня 1568 р. кременецький земський суддя Андрій Куневський скаржився на шляхтича Семена Єловича, що той напав на церкву в селі Куневі та “гривенки серебряные отъ образовъ побралъ и євангеліє церковное съ церкви зялъ”, внаслідок чого “поп тамошній, обачивши, иж он гривенки отъ образовъ побралъ и євангеліє с церкви взялъ, службы божое не служилъ из села проч пошоль”³³.

Варто зазначити, що і монастирі не гребували збагачуватися за допомогою наїздів на сусідні шляхетські володіння³⁴. Священники та ченці були ініціаторами нападів, а то й самі очолювали озброєну ватагу підданих або найманців, що часом не поступалися шляхетським загонам. Не зупиняючись на аналізі соціального складу загонів нападників, однак, відзначаємо, що шляхта досить часто для таких цілей наймала козаків³⁵.

Серед ініціаторів, а почасти й організаторів збройних наїздів були і жінки-шляхтянки. Маючи надійну підтримку свого чоловіка, дружина зазвичай не уявляла себе у ролі войовничої пані. Водночас через різні обставини їй нерідко доводилося самотійно піклуватися про родину, ставити своїх дітей на ноги, зберігати цілісність родових маєтків. Потрібно було захищатися від нападів агресивних сусідів, а інколи й самі шляхтянки вдавалися до збройних нападів. Приміром, 1596 р. Маруша Дедеркало захопила спадкові маєтки в селах Кути і Залужжя шляхтича Павла Боговити-на³⁶, а із запису актової книги від 15 листопада того ж року дізнаємося, що княжна Єва Збаразька прибрала до своїх рук маєток Ожогівці, який вона перед цим передала в оренду Миколі Вонсовичу³⁷. Іноді шляхтянки, не дбаючи про жіночу солідарність, здійснювали збройні наїзди одна на одну. Так, 1596 р. Катерина Ростоцька разом зі своїми синами вчинила напад на володіння Маруші Боговитинової та Федори Печихвостської. В результаті вона захопила їхні спадкові частини маєтків в селах Ростоки, Горинка та Поріччя³⁸.

До збройних нападів шляхтянок спонукали не лише житейські причини. Іноді потяг до справжніх “жіночих забав” спричиняли індивідуальні риси характеру жінки-шляхтянки. Показовою щодо цього може слугувати бурхлива кар'єра княгині Софії Ружинської³⁹. Ані високий соціальний статус, ані багатство, ані доступ до найвищих придворних кіл Речі Посполитої не могли приборкати її войовничу натуру.

Як зазначалося вище, у скаргах на вчинені наїзди дуже детально перераховувалися всі завдані збитки. Із реєстрів пограбованого майна можна дізнатися, якими були статки представників різних соціальних верств і шляхти зокрема. Наприклад, із скарги брацлавського земського писаря Северина Кропивницького дізнаємося про майновий статус цього судового урядовця. Як випливає із документа, слуги брацлавського і вінницького старости Юрія Струся пограбували у С. Кропивницького близько 200 кіп грошей, коштовностей на суму 300 кіп грошей, багато худоби, збіжжя, а також речей домашнього ужитку. Причому збройний напад був ретельно спланований, а наїзник добре поінформований: у будинку писаря зберігав-

лися щойно зібрані поборові кошти з населення Брацлавського воєводства за 1581 р. на суму 3000 золотих польських⁴⁰. Як бачимо, майнові статки повітового урядовця були досить значними. Це при тому, що хоча у зазначений період і відбувалося пожвавлення грошового обігу та розрахунків, все ж таки готові гроші були вельми дефіцитними не лише для шляхти Волині, а й всієї Речі Посполитої. Значні статки мала шляхта середньої руки і у Київському воєводстві. Так, під час одного із наїздів на Форощинський маєток шляхтянки Ягнешки Козаровської нападниками були пограбовані гроші, золото, срібло, а також коні, воли, вулики, готова продукція (мед, солод, мука, масло, сир тощо), різна зброя, знаряддя промислів та реманент⁴¹.

Численні скарги про наїзди вказують на повсякденний характер цих злочинів, на те, що розв'язання непорозумінь між представниками шляхетського стану збройним способом було звичним явищем. Та коли у війнах із зовнішнім ворогом шляхта здобувала собі честь та славу, то у війнах, спрямованих на захоплення та пограбування маєтків, шляхтичі не набували для себе лицарських чеснот. Збройні наїзди суперечили таким "категоріям шляхетської системи цінностей, як братерство, любов до вітчизни, легалізм поведінки в політичному житті, ідеал згоди та вшанування традиції"⁴².

Та хоча наїзди і відображали агресивний характер вирішення соціального конфлікту, вони не призвели до значних змін у фундаментальних підвалинах соціальної злагоди. У цьому зв'язку привертає увагу спостереження Н. Старченко, що наїзди на сусідні маєтки з прапорами, бубнами, сурмами і корогвами мали характер символічної демонстрації конфлікту⁴³.

Підбиваючи загальний підсумок розгляду питання про економічну та соціально-станову зумовленість шляхетських наїздів на Волині у другій половині XVI ст., зазначимо, що шляхетські збройні наїзди не зводилися лише до хаотичних стихійних грабежів та розбоїв або, скажімо, певних символічних маніфестацій у соціальній сфері. У період, що розглядається, вони набули досить виразних рис соціального інституту, який був винесений за рамки законодавства шляхетської держави і через який відбувався конкурентний перерозподіл економічних інтересів та впливів, у тому числі і в сфері поземельних відносин. Через бідність джерельної бази ми не можемо математично точно визначити, який саме сегмент економіки Волині зазнавав специфічного регулюючого впливу шляхетських наїздів. Водночас те, що це був реальний і доволі відчутний вплив, не викликає сумніву. Адже на захоплених наїзниками землях виростали нові села. Реквізовані нападниками маєткові документи фактично позбавляли постраждалих надії повернути втрачене. А перегнані із їхніх маєтків селяни, захоплені гроші та матеріальні цінності відтепер працювали на добробут нових власників. Так виникали нові економічні реалії, які шляхетський соціум у межах локальних територіальних спільнот змушений був сприймати як неunikну даність. Причому, як можна судити з матеріалів по Волині, шляхетське суспільство на різних своїх соціальних поверхах було помітно уражене вірусом наїзництва.

Загалом можна стверджувати, що шляхетські наїзди, як явище загальноєвропейського характеру, були позаправовим способом задоволення економічних інтересів шляхти, що виник через неефективність правової і судової системи Речі Посполитої та слабкість центральної влади.

- ¹ М а л ь ч е н к о О. Шляхетські наїзди у світлі маєткових актів кінця XVI — першої половини XVII ст. (військовий аспект) // Київська старовина. — 1997. — № 3—4. — С. 94—113.
- ² Кременецький земський суд. Описи актових книг XVI—XVII ст. Випуск I. Книги 1—11 (1568—1598 рр.). — К., 1959.
- ³ Детальну інформацію про вижив див.: П о л і щ у к В. Врядове виживство в структурі публічно-правових процедур (на матеріалі Луцьких замкових книг 1558—1567 рр.) // Соціум. Альманах соціальної історії. Випуск I. — К., 2002. — С. 79—111.
- ⁴ Центральний державний історичний архів України у місті Києві (далі — ЦДІАУК). — Ф. 26, оп. 1, спр. 1, арк. 198.
- ⁵ Там само. — Ф. 22, оп. 1, спр. 7, арк. 10, 10 зв.—11.
- ⁶ Там само. — Спр. 9, арк. 22 зв., 23, 793; спр. 10, арк. 56; ф. 26, оп. 1, спр. 2, арк. 512 зв., 514, 515 зв., 516.
- ⁷ Там само. — Спр. 1, арк. 31 зв.
- ⁸ Архив ЮЗР (далі — АЮЗР). — Ч. 6. — Т. 1. — К., 1876. — С. 175—178.
- ⁹ Торгівля на Україні XIV — середина XVII століття. Волинь і Наддніпрянщина. — К., 1990. — С. 118, 188—189, 220.
- ¹⁰ ЦДІАУК. — Ф. 22, оп. 1, спр. 7, арк. 111 зв., 112; спр. 8, арк. 373 зв., 374 зв.—375, 390.
- ¹¹ Там само. — Спр. 8, арк. 466 зв.—468.
- ¹² Там само. — Ф. 26, оп. 1, спр. 1, арк. 11.
- ¹³ АЮЗР. — Ч. 6. — Т. 1. — К., 1876. — С. 274—280.
- ¹⁴ ЦДІАУК. — Ф. 22, оп. 1, спр. 9.
- ¹⁵ Там само. — Ф. 26, оп. 1, спр. 2, арк. 734 зв.
- ¹⁶ Там само. — Спр. 3, арк. 32 зв.
- ¹⁷ Там само. — Спр. 1, арк. 306—307.
- ¹⁸ П а в л о в-С и л ь в а н с к и й Н. П. Феодалізм в Росії. — М., 1988. — С. 124.
- ¹⁹ Детальну інформацію про довірених осіб див.: С т а р ч е н к о Н. Умоцовані-прокуратори-приятелі. Хто вони? (становлення інституту адвокатури на Волині в кінці XVI ст.) // Соціум. Альманах соціальної історії. Випуск I. — К., 2002. — С. 111—145.
- ²⁰ ЦДІАУК. — Ф. 26, оп. 1, спр. 1, арк. 57 зв.
- ²¹ Там само. — Спр. 2, арк. 738—746 зв.
- ²² Там само. — Ф. 25, оп. 1, спр. 10, арк. 241—251.
- ²³ П а в л о в-С и л ь в а н с к и й Н. П. Указ. соч. — С. 125.
- ²⁴ ЦДІАУК. — Ф. 22, оп. 1, спр. 7, арк. 74 зв.—76.
- ²⁵ Там само. — Арк. 14 зв.—15.
- ²⁶ Там само. — Спр. 8, арк. 324 зв.—325.
- ²⁷ Там само. — Спр. 3, арк. 63 зв.
- ²⁸ Там само. — Ф. 26, оп. 1, спр. 1, арк. 3 зв.—15 зв.
- ²⁹ Там само. — Ф. 22, оп. 1, спр. 7, арк. 5.
- ³⁰ Там само. — Ф. 27, оп. 1, спр. 3, арк. 52—56, 59 зв.—62.
- ³¹ Кременецький земський суд... Див.: Книга 1—11 (1568—1598 рр.) за 1570 рік.
- ³² АЮЗР. — Ч. 8. — Т. 6. — К., 1911. — С. 390, 405, 424. В актових книгах Кременецького земського суду зафіксований цікавий судовий процес, що відбувся у 1583 р. 4 жовтня підляський воевода кн. Януш Заславський здійснив наїзд на церковне володіння в м. Несухойж. У зв'язку з цим до земського суду подали свої позови священник Радіон Дороготийський та його дружина Огафія, поповичі Степан, Кирик та Филон Дороготийські. Всього 20 позовів, вміщених на 20-ти аркушах актової книги. — Ф. 22, оп. 1, спр. 8, арк. 572—592.
- ³³ ЦДІАУК. — Ф. 26, оп. 1, спр. 1, арк. 262.
- ³⁴ АЮЗР. — Ч. 3. — Т. 1. — К., 1863. — С. 86—92, 95—96.
- ³⁵ К а м а н и н И. Очерк гетманства Петра Сагайдачного. — К., 1901. — С. 8—11, 11—12, 17, 27—30, 36—38, 42—43, 47—49; АЮЗР. — Ч. 3. — Т. 1. — К., 1863. — С. 23—27, 57—62.
- ³⁶ ЦДІАУК. — Ф. 22, оп. 1, спр. 9, арк. 714 зв.
- ³⁷ Там само. — Арк. 620.
- ³⁸ Там само. — Арк. 512 зв.—516.
- ³⁹ Див. нарис. В. Горобця “Українські амазонки XVII ст.” у кн.: Р у с и н а О., Г о р о б е ц ь В., Ч у х л і б Т. Незнайомі Кліо. Українська історія в таємницях і курйозах XV—XVIII ст. — К., 2002. — С. 117—121.
- ⁴⁰ АЮЗР. — Ч. 6. — Т. 1. — К., 1876. — С. 120.
- ⁴¹ Там само. — Ч. 3. — Т. 1. — К., 1863. — С. 24—25.
- ⁴² С а с П. М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI — перша половина XVII ст.). — К., 1998. — С. 46.
- ⁴³ С т а р ч е н к о Н. Публічність як домінанта культурної традиції (Волинь другої половини XVI століття) // Mediaevalia Ucrainica: Ментальність та історія ідей. — Т. 5. — К., 1998. — С. 77.